

Fromhed styrker rigerne

AF PER INGESMAN

I 1645 udstedte Christian 4. en forordning, som skulle sikre, at salmesangen i kirkerne foregik ordentligt, at alle børn fik den behørig undervisning i kristendommens grundlæggende lære, og at folk ikke sov under gudstjenesten. Til det sidste formål toges probate midler i anvendelse. Det var majestætens nådigste vilje, som det hedder i forordningen, "at der folk skal tilforordnes, som kan gå om med lange kæppe til at slå dem på hovedet med, som sover under prædikenen".

Mens stat og kirke i middelalderen var to sidestillede øvrighedsmagter med hver deres lovgivning, retssystemer og magtmidler, overtog staten ved reformationens indførelse i 1536 ansvaret for de kirkelige forhold. Den danske kirke blev en statskirke, som kongen styrede med sin lovgivning og sine embedsmænd. Men også staten forandrede: sikringen af den rette lære og den korrekte gudsdyrkelse blev et af statens centrale mål. Man plejer at sige, at der sker en konfessionalisering af staten. I forhold til samfundet var tidens nye stat kendetegnet af en ambition om at opdrage alle til lydige undersåtter og gode kristne – hvad der betragtedes som ét og det samme. Denne disciplinering af befolkningen satte for alvor ind i første halvdel af 1600-tallet, og som forordningen fra 1645 viser, kunne den i bogstaveligste forstand foregå med kæppen. Men selv hvor der benyttedes andet end rent fysiske magtmidler, såsom kirkens åndelige undervisning og formaning, var truslen om afstraffelse i tilfælde af ulydighed altid til stede. I disciplineringen af samfundet gik stat og kirke hånd i hånd.

I dette kapitel om den kirkehistoriske udvikling i Danmark fra 1500 til 1650 lægges hovedvægten på kirkens betydning for staten og samfundet. Den historie, der skal fortælles, er historien om den nyordning af kirken, som sker ved reformationens indførelse, om den konfessionalisering af staten, som reformationen giver stødet til, og om den disciplinering af samfundet, som kirke og stat går sammen om at gennemføre.

Nyordningen af kirken (1500-1545)

Omkring år 1500 regeredes Danmark af kong Hans (1481-1513). Efter hans død rejste det danske rigsråd voldsomme anklager mod hans



styre. Under forhandlingerne i forbindelse med valget af hans efterfølger gennemgik rådet punkt for punkt den håndfæstning, som kong Hans havde udstedt i 1483, sammenholdt den med hans faktiske regeringsførelse og konkluderede, at han havde brudt over halvdelen af de løfter, han havde afgivet ved sin tiltræden. Allerede håndfæstningens første og vigtigste paragraf, hvori kongen havde lovet at overholde kirkens privilegier og friheder, havde han brudt, ligesom fire andre af de bestemmelser, der særligt vedrørte kirkelige forhold.

Trods en vis overdrivelse i rigsrådets ordvalg er der ingen tvivl om, at der faktisk var sket overgreb på kirkens friheder og privilegier i kong Hans' tid. Rigsrådet søgte at sætte en stopper herfor ved at gentage de gamle og indføje en række nye bestemmelser i den håndfæstning, som kong Hans' søn og efterfølger måtte udstede i forbindelse med sin overtagelse af tronen, men lige lidt hjalp det. I sin kirkepolitik fortsatte Christian 2. (1513-1523) den linje, hans fader havde fulgt.

Den lå da også i forlængelse af den politik over for kirken, som den danske kongemagt havde ført siden Valdemar Atterdags tid i anden halvdel af 1300-tallet, og som gik ud på at bringe den danske kirke, dens ressourcer og dens styre under kongelig kontrol. Baggrunden var helt generel. I takt med at de europæiske fyrstestater i løbet af senmiddelalderen udviklede sig hen mod suveræne statsmagter, forekom det stadig mere utidssvarende, at der ved siden af staten fandtes

I 1513 overtog Christian 2. tronen efter kong Hans' død. På Claus Bergs altertavle (omkring 1515) i Sankt Knuds Kirke i Odense er kongen – udstyret med et prægtigt fuldskæg – og hans afdøde far fremstillet som fromme kristne i bøn til frelseren. De er dog samtidig udstyret med kroner som tegn på deres kongelige værdighed. Religion og magt indgår i en enhed.

Altartavle fra Sankt Marie Kirke i karmeliterklosteret i Helsingør fra omkring 1515. Kort efter Christian 2.s formæling med Elisabeth af Burgund i 1514 udførtes en prægtig altartavle, hvori ægteparret ses sammen med Kristus. Som fromme kristne knæler de ved bedepulte, men det religiøse er koblet med det magtmæssige: Begge er klædt i deres fornemste skrud og omgivet af fyrstelige magtsymboler.



selvstændige kirkeinstitutioner i besiddelse af store rigdomme og med en privilegeret stilling i juridisk, økonomisk og social henseende. Og som fyrsterne i stigende grad blev bevidste om deres samfundsmæssige opgaver, kom det kirkelige felt stadig oftere inden for deres interessefære, ikke bare på grund af religionens vigtighed i sig selv, men også fordi hele samfundsområder som familieliv, uddannelse og socialforsorg traditionelt regnedes til kirkens område og var underlagt de kirkelige myndigheders regulering.

De europæiske fyrstemagters ønske om øget kontrol med kirkerne kunne i vid udstrækning mødes med de krav om gennemgribende reformer, der fandtes internt i den senmiddelalderlige kirke. I begyn-

delsen af 1500-tallet deltes ønskerne om en kirkelig reform stort set af alle toneangivende kredse inden for kirken. Som eksempel kan nævnes Erasmus af Rotterdam, der med baggrund i sin kristne humanisme skrev bidende satirer over misforholdene inden for kirken.

Den danske konge Christian 2. mødtes med Erasmus under et besøg i Brügge i 1521, men havde allerede i årene forud begunstiget en hjemlig elev af den store nederlandske humanist, karmeliterbroderen Poul Helgesen. At kongen nogle år efter Martin Luthers offentliggørelse af sine 95 teser mod afladshandelen i 1517 lod en teolog fra Wittenberg hente til København for at undervise og prædike, er ikke i modstrid hermed. Frem til den pavelige bandlysning af ham i 1521 blev Luther nemlig klart opfattet som del af en fælleshumanistisk reformbevægelse.

At Christian 2. var grebet af den fælleseuropæiske, humanistisk inspirerede bevægelse for en reform af kirken, kommer mest markant til udtryk i hans lovgivningsinitiativer. Den 6. januar 1522 udstedte kongen et stort lovkompleks, bestående af en lov for landet og en lov for byerne, der tilsigtede en gennemgribende reform af det danske samfund. Omfattende reformbestemmelser på det kirkelige område, herunder skoleforhold og fattigforsorg, indgik som en integreret del af det samlede lovkompleks. At religion og samfund hang sammen i en uadskillelig helhed, som kongen følte sig ansvarlig for, var begrundelsen for det, der i virkeligheden er det mest radikalt nye ved Christian 2.s love: At kongemagten gik ind og lovgav på områder, som hidtil havde været underlagt kirkens egen regulering. Bortset herfra lå lovgivningens kirkelige bestemmelser fuldstændig i forlængelse af de senmiddelalderlige reformkrav.

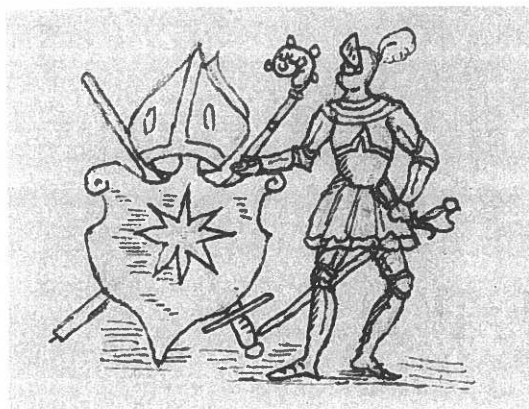
Samtidig med, at Christian 2. udarbejdede sin reformvenlige lovgivning i Danmark, skete der noget afgørende på europæisk plan. Efter at Luther i 1521 var blevet bandlyst af paven og dømt fredløs af kejseren, brækkede den fælleshumanistiske reformbevægelse over i to: en fløj, der nok ønskede reformer, men ikke ville bryde med Rom, og en fløj, der fulgte Luther i hans opgør med pavemagten for en reformation af kirken. I praksis betød bruddet, at alle oprigtigt reformindstillede personer måtte følge Luther. At ønsket om en reform af kirken og en øget statslig kontrol med den var ensbetydende med en luthersk reformation i stil med dem, der op gennem 1520'erne blev indført i stadig flere stater og byer i Nordtyskland, var der herefter heller ikke for de danske konger megen tvivl om.

Christian 2., som i foråret 1523 blev fordrevet efter et oprør, som biskper og højadel stod bag, mødte allerede samme efterår Luther i Wittenberg og blev dybt fascineret af hans budskab. I 1524 lod han udsende en dansk oversættelse af Det Nye Testamente, som smugledes ind i landet ledsaget af en fortale med en blanding af religiøs og politisk propaganda, for den nye religion og den gamle konge. Selvom han i 1530 officielt vendte tilbage til den katolske kirke for at kunne få støtte fra sin svoger, kejser Karl 5., til at tilbageerobre sine riger, blev Christian 2. formodentlig ved med at være lutheraner i sit hjerte. Han modtog da også et trøstebrev fra Luther, efter at hans tilbageerobningsforsøg var endt med, at han sad som fange på Sønderborg Slot.

Lukas Cranach den Ældres træsnit af Christian 2. i den danske oversættelse af Det Nye Testamente fra 1524 som Christian 2. lod udsende. Heri findes dette billede af den fordrevne konge omgivet af våbenskjolde for alle sine riger og lande. Kongen slog på sin nye religiøse indstilling i sin politiske propaganda over for borgere og bønder i Danmark.



Frederik 1. (1523-1533), der var blevet indkaldt som ny konge ved oprøret mod Christian 2., havde i sin håndfæstning måttet love, at han aldrig ville tillade "nogen kætter, Luthers disciple eller andre at prædike eller lære" i sit rige, men som så mange andre håndfæstningsløfter før skulle også dette hurtigt blive brudt. I hvert fald fra 1525 sympatiserede Frederik åbenlyst med reformationen, og i de følgende år beskyttede han den reformatoriske bevægelse, som fra Slesvig-Holsten spredtes først op i Jylland og siden til resten af landet. En indførelse af reformationen på statsligt plan mødte dog for stærk modstand fra biskper og højadel. Den modstand blev først brudt i den borgerkrig, der



fulgte efter Frederiks død, og som hans søn gik sejrrig ud af.

Christian 3. (1534-1559) havde som ung junker overværet, da Luther trådte frem for kejseren på rigsdagen i Worms i 1521, og han udviste allerede tidligt en klar reformatorisk holdning. I årene fra 1525 til 1528 havde han indført en regelret luthersk reformation i de dele af Sønderjylland, han som hertug styrede på sin faders vegne, Haderslev og Tørning len. Hans afgjorte lutherske indstilling var den vigtigste grund til, at rigsrådet nægtede at vælge ham som ny konge efter faderens død i 1533. Med hans sejr i Grevens Fejde i august 1536 sejrede også den lutherske reformation i Danmark.

Det lutherske program for en kirkereform lå på mange måder i forlængelse af senmiddelalderens, men indeholdt dog også noget afgørende nyt, dels et opgør med hele den middelalderlige teologiske sakramente- og frelsesforståelse, dels et brud med pavedømmets hierarkiske embedssyn og kirkeforståelse. Det gjorde forskellen mellem reform og reformation. Den forskel træder tydeligt frem ved en sammenligning af de kirkelige bestemmelser i Christian 2.s reformlovgivning fra 1522 med Christian 3.s nye "grundlov" for den danske kirke, den kirkeordinans, som med hjælp fra Luther og en af dennes nærmeste medarbejdere, Johann Bugenhagen, blev vedtaget i 1537. Den gjorde udførligt rede for den nye lutherske lære, der satte evangeliets forkyndelse og sakramenternes uddeling i centrum og afskaffede talrige af de helt centrale elementer i den middelalderlige religiøsitet, eksempelvis helgendyrkelse og klostre, sjælemesser og aflad, men her skal vi koncentrere os om dens bestemmelser vedrørende kirkestyret.

Hvor Christian 2. ikke anfægtede det middelalderlige bispeembedes grundlæggende karakter og centrale magt i kirken, afskaffer Christian 3. simpelthen det gamle bispeembede og indfører et nyt. Det har de gamle middelalderlige bispers læremæssige myndighed, og den trækkes nu frem i første række, en del af deres administrative myndighed, som dog ofte skal udøves i samarbejde med verdslige embedsmænd, men ikke deres juridiske myndighed – og heller ikke deres rigdomme. I Kirkeordinansen fastsættes omfattende regler for de nye kirkelige embedsmænd, der med tysk inspiration fik titlen superintendent. Deres opgaver er først og fremmest at undervise i den hellige

Disse tegninger fra Cornelius Hamsfort den Yngres bispekrønike fra ca. 1540 viser den sidste katolske biskop over Fyn, Knud Gyldestjerne, og hans efterfølger, Jørgen Jensen Sadolin. Hvor den gamle biskop optræder med rustning og sværd, prædiker den nye med Bibelen under armen. Tegningen illustrerer det reformatoriske syn på, hvordan en biskop skulle virke: ikke ved sværdets, men ved ordets magt.

konge ved
ove, at han
dre at præ-
stningsløf-
1525 sym-
ølgende år
rig-Holsten
dførelse af
tand fra bi-
erkrig, der

skrift og prædike Guds ord for folket. Dertil skal de føre tilsyn med, at præsterne lærer det rette evangelium og fører et høvisk levned. De skal have overopsynet med skolevæsenet og med, hvorledes de fattige forsørges, i begge tilfælde sammen med lokale verdslige myndigheder. Med klar adresse til de gamle biskopper siges det også, hvad der ikke hører til superintendenternes opgaver, som for eksempel at befatte sig med ægteskabssager og dømme i verdslige sager. Da de ikke har de gamle biskoppers omfattende gods at leve af, bliver superintendenterne sat på fast løn af kongen. En superintendent er nu ikke en fyrste i toppen af en hierarkisk opbygget kirkeinstitution, men en simpel tjener for den kristne menighed.

Slutresultatet af den kamp for en ny kirke, der havde stået på siden senmiddelalderen, men som efter Luthers fremtræden havde fået et nyt, næsten revolutionært indhold, blev en statskirke, hvor middelalderkirkens selvstyre og dens lovgivningsmyndighed og retsudøvelse var elimineret, hvor store dele af kirkens gods var blevet inddraget, og hvor de gejstlige var blevet statslige embedsmænd. Mens den før havde været en del af den internationale katolske kirke med paven i toppen, blev den nu en national kirke under kongens ledelse. Reformationen skabte imidlertid ikke blot en ny kirke, den blev også et vigtigt skridt mod skabelsen af en ny stat. En stat, der igennem overtagelsen af bispe- og klostergodset havde fået tilført omfattende nye ressourcer. Men også en stat, der havde overtaget væsentlige kirkelige opgaver, især skolevæsen og fattigvæsen, hvorved det at være stat fik et nyt indhold.

Konfessionaliseringen af staten (1545-1615)

Efter forhandlinger med repræsentanter for kejser Karl 5. på en tysk rigsdag i Speyer vendte en dansk forhandlingsdelegation i begyndelsen af juni 1544 hjem til Christian 3. med gode nyheder. Oven på flere års fjendtligheder med lejlighedsvis optræk til deciderede krigshandlinger var det lykkedes at indgå en fredsaftale mellem den katolske kejser og den lutheranske konge. Den vakte stor glæde i Danmark, og Christian 3. befalede straks, at der i alle sognekirker både i købstæderne og på landet skulle holdes gudstjenester, hvor man kunne "love og takke den almægtigste evige Gud" for hans velgerning.

Freden i Speyer i 1544 repræsenterer et vendepunkt i Christian 3.s regeringstid. Da truslen fra den mægtige kejsermagt i syd, der i høj grad havde præget hans første tiår, var fjernet, kunne kongen for alvor vende sig mod moderniseringen af den middelalderlige stat, han havde overtaget fra sine forgængere. Her interesserer vi os først og fremmest for den konfessionalisering af staten, som fulgte i kølvandet på reformationen. Også dén indledtes af Christian 3., men slog dog først rigtigt igennem under hans efterfølgere Frederik 2. (1559-1588) og Christian 4. (1588-1648). Især på tre punkter bidrog den afgørende til opbygningen af den moderne danske stat.

For det første sker der på det statsideologiske område en "sakralisering af herskersfæren", da kongen bliver kirkeligt overhoved og i stadig stigende grad omgives af religiøse ritualer og titler. I forlæn-

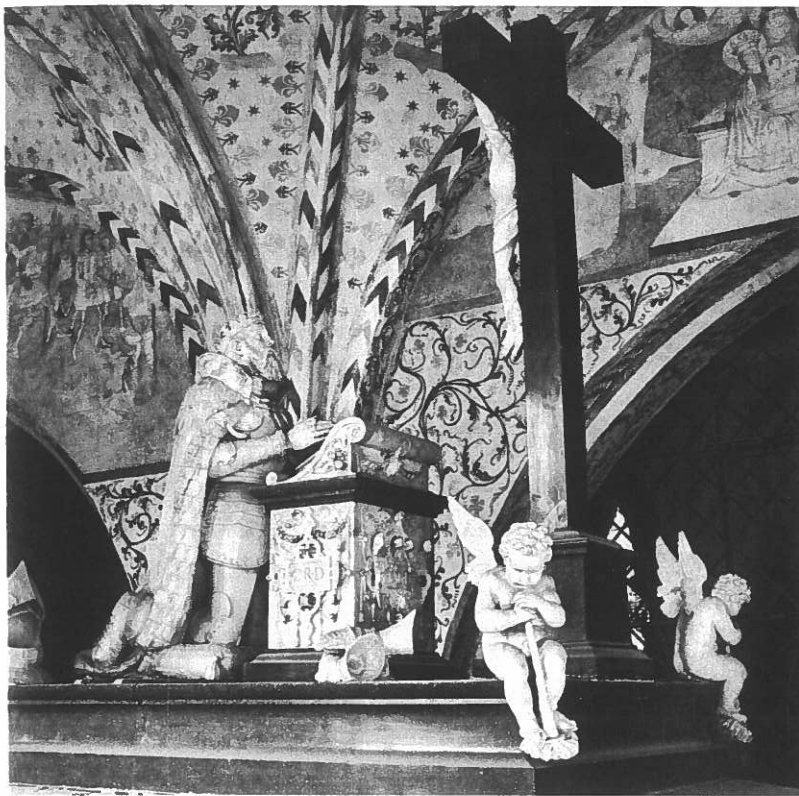
i med, at
ned. De
le fattige
yndighe-
hvad der
vel at be-
i de ikke
berinten-
i ikke en
i en sim-

på siden
le fået et
niddelal-
udøvelse
raget, og
i før hav-
en i top-
Reforma-
et vigtigt
tagelsen
ssourcer.
opgaver,
i nyt ind-

å en tysk
egyndel-
i på flere
igshand-
katolske
mark, og
købstæ-
ne "love

istian 3.s
der i høj
for alvor
han hav-
og frem-
andet på
dog først
(1588) og
rende til

"sakrali-
ved og i
i forlæn-

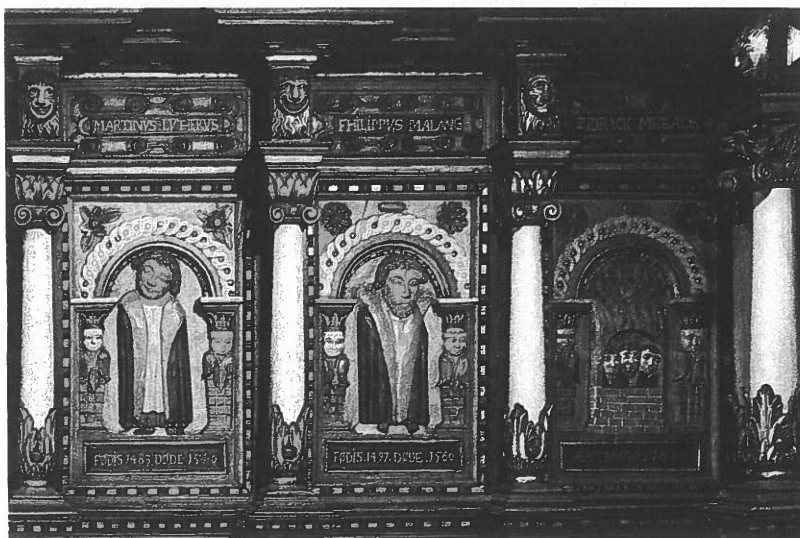


Christian 3. gav både i sit personlige liv og i styret af sine riger religionen en central placering. På sit gravmæle knæler han foran en bedepult med blikket rettet mod den korsfæstede. Men han bærer sin kroningsdragt, bestående af rustning, hermelinskåbe og krone. Magtens symbolik er vævet sammen med religionens. Cornelis Floris udførte gravmælet over Christian 3. i Roskilde Domkirke 1574-75. Se også side 76 og 128.

gelse af middelalderlige traditioner for kirkelig forbøn for konge og rige var det allerede i Kirkeordinansen blevet fastsat, at enhver prædiken i kirken skulle slutte med en bøn for kongen, men snart blev det almindeligt at forordne særlige forbønner for kongen og andre medlemmer af det kongelige hus i specielle situationer: forestående rejser, svangerskab og fødsler, sygdom og dødsfald. Foruden ved fredsslutninger som den i Speyer i 1544 ses takkegudstjenester med tilknytning til statens liv især i forbindelse med krigsbegivenheder. Tillige blev særlige bededage et stadigt hyppigere anvendt middel til at mobilisere befolkningens fromhed til opbakning om kongen og riget i vanskelige situationer såsom krig, dyrtid og epidemier.

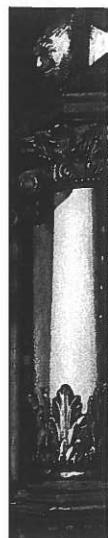
For det andet styrkes statsopbygningen i praksis igennem statens overtagelse af kirkens administration og gods. I dansk historieforskning har man lagt stor vægt på, hvorledes inddragelsen af bispens og klostrenes gods ved reformationen i 1536 betød en vældig økonomisk styrkelse af statsmagten. Der er dog ingen tvivl om, at det på længere sigt var nok så vigtigt, at staten overtog kirkens embedsapparat. Fra middelalderen havde kirken indarbejdede procedurer for kommunikation op og ned gennem sit administrative hierarki, men først og fremmest rakte dens embedsapparat betydeligt længere ned i samfundet end det tilsvarende verdslige administrationsapparat. At dette gav helt nye muligheder for statslig information til og kontrol med befolkningen, ses især i løbet af Christian 4.s lange regeringstid.

At den filippistiske holdning endnu langt ind i Christian 4.s tid stod stærkt i Danmark, fremgår af prædikestolen i Søndre Borris Kirke fra 1604. Selv ude i et afsides vestjysk landsogn fandt man det vigtigt at fortælle bønderne, at der var to centrale skikkelser i den protestantiske religion: Luther og Melancthon.



Det blev normal praksis at bruge prædikestolen som et sted, hvorfra kongelige meddelelser til befolkningen kunne forkyndes, også selvom de intet havde med kirke eller religion at gøre. Og omvendt opdagede man fra Frederik 2.s, men især fra Christian 4.s tid, at præsternes viden om forholdene i deres sogne kunne bruges til rent statslige formål. Det første eksempel har vi i 1568, hvor man befalede provster og præster at registrere alle herregårde, gårde og huse i de enkelte sogne og indsende skriftlige indberetninger herom til Kancelliet, som skulle bruge dem til beskatningsformål. På samme måde kom præsterne til at medvirke ved andre statslige funktioner, for eksempel kontrol med løsgængere og tjenestefolk, hvor de stod for udstedelsen af pas og attester, og militære udskrivninger.

Staten overtog ikke blot gods og embedsapparat, men også funktioner fra kirken. Staten styrkedes ved at få nye kompetencer på de tre vigtige samfundsområder, som i middelalderen havde hørt til kirkens domæne: ægteskabs- og familieanliggender, skole- og opdragelsesvæsen samt fattig- og socialforsorg. Som vi har set, tog Kirkeordinansen de ægteskabelige sager væk fra biskoppernes myndighed, men da de verdslige dommere åbenlyst savnede den nødvendige specialviden for at kunne afgøre sager om brudt trolovelse, for nært slægtskab, og hvad der ellers kunne blive forelagt af retslige problemer på feltet, måtte man i 1542 skride til at genindføre særlige gejstlige domstole, som dog meget karakteristisk blev blandede domstole med både gejstlige og verdslige medlemmer. Disse såkaldte tamperretter bestod som særlige domstole i ægteskabssager indtil 1797, men allerede længe før begyndte staten dog at føle sig mere og mere kompetent på spørgsmålet, og i 1582 udstedtes den første statslige lov på feltet, Ægteskabsordinansen. Selvom staten havde overtaget fattigforsorg og skoleforhold fra kirken ved reformationen, så var begge dele indtil videre først og fremmest et lokalt – vi ville sige kommunalt – anliggende, som styredes i et samvirke mellem de stedlige gejstlige og verdslige myndighe-



der. Fra slutningen af 1500-tallet ses imidlertid en stigende statslig indgriben. På fattigforsorgens område kan nævnes den store fattigforordning, der kom i slutningen af Frederik 2.s tid, i 1587. Den påbyder en lokal registrering af de stedlige fattige, som skal udstyres med et tiggertegn af myndighederne, således at de nærmest får autorisation til at tigge, om end kun i deres eget sogn eller lokalområde. Alle andre skal forfølges og kan i givet fald sættes til tvangsarbejde. Det sidste var noget nyt, som hænger sammen med, at man nu begyndte at få statslige institutioner, hvor tvangsarbejde kunne udføres. Mens man under Frederik 2. havde benyttet orlogsværftet Bremerholm til formålet, skabte Christian 4. særlige anstalter til kriminelle og arbejdssky elementer, først Tugthuset i 1605, siden Børnehuset i 1621. Også skolevæsenet bliver staten i tiden efter 1600 stadig mere optaget af. Især Christian 4. tog talrige skolepolitiske initiativer, der rakte fra oprettelsen af nye institutioner over tilvejebringelsen af bedre lærebøger til gennemførelsen af en række reformer af universitets- og latinskoleundervisningen.

For det tredje styrkes den nationale identitetsdannelse igennem det forhold, at den danske stat får sin egen nationale kirke og sit eget religiøse bekendelsesskrift, der adskiller den fra andre stater. I første omgang var det bekendelsesskrift, som de tyske lutherske fyrster og byer i 1530 havde fremlagt på en rigsdag i Augsburg, *Confessio Augustana*, også i Danmark det centrale bekendelsesskrift. Efter Luthers død i 1546 udbrød voldsomme stridigheder internt i den lutherske bevægelse mellem de strengt ortodokse lutheranere og de såkaldte filippister, der i højere grad fulgte Philipp Melanchthon. De forstærkedes, fordi filippismen i sin nadverforståelse lå nær den calvinisme, der op gennem anden halvdel af 1500-tallet kom til at stå som en stadig mere succesfuld udfordring til lutherdommen. Christian 3. havde nægtet at lade sig involvere i stridighederne mellem de tyske lutheranere, men for hans søn Frederik 2. blev det umuligt at holde sig uden for de konfessionelle stridigheder på europæisk plan. I 1561 gjorde de danske teologer med den filippistisk orienterede professor Niels Hemmingsen i spidsen et forsøg på at tilvejebringe et særligt dansk bekendelsesskrift, *Confessio ecclesiarum Danicarum*, der dog aldrig blev vedtaget. En erstatning for et særligt dansk bekendelsesskrift fik man til dels i de såkaldte Fremmedartikler, som Frederik 2. lod udstede i 1569. Det var 25 artikler om religiøse spørgsmål, som alle fremmede måtte aflægge ed på, såfremt de ville have ophold i den danske konges riger og lande. I Tyskland afsluttedes splittelsen inden for den lutherske bevægelse med opstillingen af en ny trosbekendelse, kaldet Konkordiebogen (1580), men den nægtede Frederik 2. at tilslutte sig. Derfor blev man i sidste ende stående ved *Confessio Augustana* som grundlæggende bekendelsesskrift, og selvom der også var andre lutherske lande, der ikke antog Konkordiebogen, gav det alligevel Danmark en konfessionel særstilling.

Den middelalderlige "minimalstat", som endnu fandtes i begyndelsen af Christian 3.s regeringstid, forvandlede i løbet af godt hundrede år til 1600-tallets stærke magtstat. En væsentlig del af styrkelsen lå i, at staten ved reformationen og den påfølgende konfessionalise-



I starten af 1600-tallet måtte det sande evangeliske lys forsvares med sværdet. Kejser- og pavemagt søgte at genvinde, hvad der var gået tabt for den katolske kirke, og planlagde også en rekatolicering af Danmark. I 1616 indstiftede Christian 4. en ridderorden til kamp "for religion og frihed", som det hedder på denne ordensmedalje for ridderordenen "Den væbnede arm" fra omkring 1625.

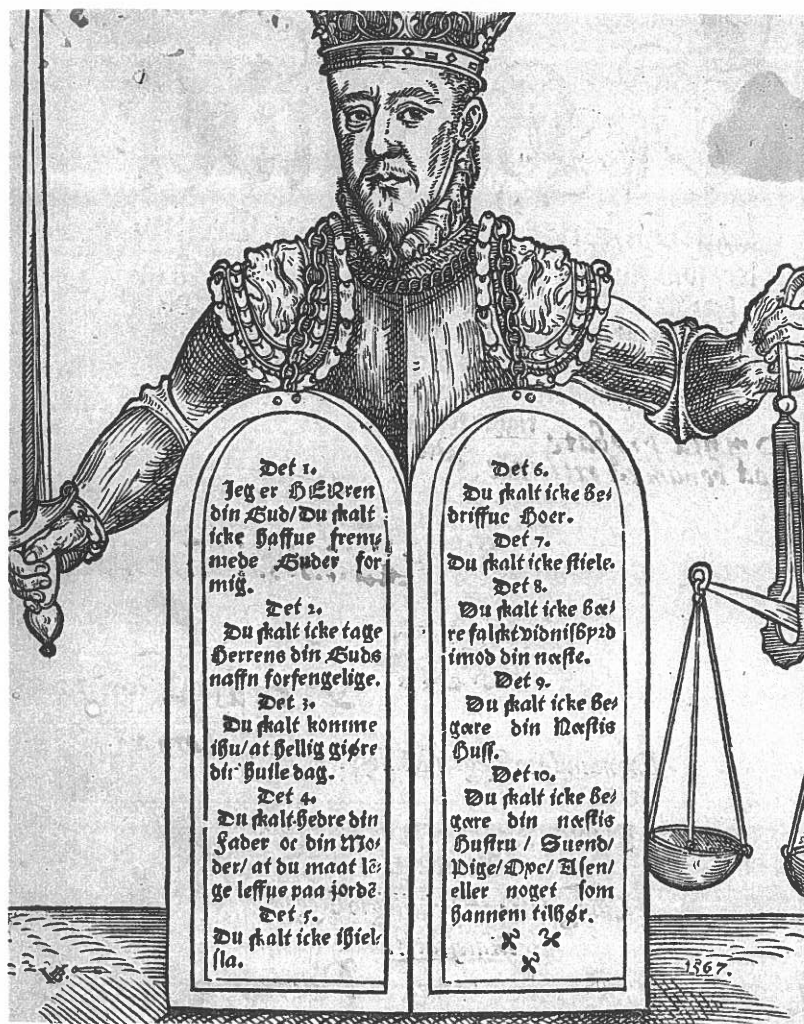
ring så at sige havde "optaget" kirken – mest synligt dens gods og embedsapparat – i sig. Dermed fremstod en stat med langt større ressourcer og langt bedre redskaber for sin politik end hidtil. Det gælder også indadtil, i forhold til samfundet.

Disciplineringen af samfundet (1615-1650)

I efteråret 1617 fejrede Danmark hundredåret for reformationens begyndelse med Luthers opslag af de 95 teser mod afladshandelen. Reformationens jubilæets centrale begivenhed var en gudstjeneste i Vor Frue Kirke i København den 1. november. I nærværelse af kongen, prinserne og rigsrådet holdt Sjællands biskop Hans Poulsen Resen en lang prædiken, der sluttede med en "jubelbøn" til Gud, fordi han havde udfriet sin kirke af det papistiske mørke og ved Martin Luthers indsats havde optændt sit sande evangeliums lys. For Resen var reformationens jubilæet både personligt og teologisk en triumf. Efter at være blevet biskop over Sjællands stift i 1615 stod han som den altdominerende personlighed i den danske kirke. Teologisk betød hans udnævnelse den endelige overvindelse af den filippisme, ofte grænsende til calvinisme, der havde kendetegnet den danske kirke ikke blot i Frederik 2.s, men et langt stykke ind i Christian 4.s regeringstid. Med udsendelsen af et festskrift om "den triumferende Luther", *Lutherus triumphans*, i 1617 markerede Resen den lutherske ortodoks sejr i den danske kirke.

Ortodoksien satte en ny, mere dyster kristendomsforståelse, præget af behovet for til stadighed at gøre bod, i højsædet. Med henvisning til dyrtid, krig, oprør og epidemier i nabolandene gik kongens og biskoppernes bestræbelser ud på at forhindre, at også det danske folk skulle blive tugtet af "Guds vredes ris". Derfor indgik udstedelsen af tre forordninger om moralske forhold som led i forberedelserne til reformationens jubilæet. De udkom 12. oktober 1617 og var rettet mod trolddom, mod unødigt luksus ved bryllupper og begravelser og mod løssagtige personer. Med disse forordninger indledtes en ny indsats af stat og kirke i fællesskab for disciplinering af det danske samfund.

I middelalderen havde det først og fremmest været kirken, der stod for disciplineringen af befolkningen. Det gjorde den dels igennem bodssakramentet, idet alle kristne mindst én gang om året skriftede deres synder, fik absolution og udførte de bodshandlinger, de blev pålagt. Dels gjorde den det igennem sit retsapparat, der forfulgte de egentlige forbrydelser på det kirkelige område, f.eks. hor. Ved reformationen overtog staten forbrydelserne, mens kirken beholdt synderne. Den nye statsmagts adfærdsregulering gik dog langt videre end blot at overtage kirkens forfølgelse af forbrydelser som hor, åger og trolddom. Med forbillede i de tyske stater begyndte man at lægge stadig større vægt på "gute policey", som man sagde på tysk om øvrighedens generelle omsorg for sædelighed og moral i samfundet. Det ser vi allerede i Christian 3.s indsats for "rigens politi", der drejede sig om så forskellige ting som at bekæmpe banden og sværgeren, forbyde overdreven luksus ved bryllups-, barsels- og dåbsfester, sikre kirkegang og helligdages overholdelse, indføre censur over for skadelige bøger osv.



En konge skulle regere i overensstemmelse med Bibelen. I en bog fra 1567 af Frederik 2.s hofpræst, Niels Nielsen Kolding, ses en konge med magtens sværd i højre hånd og retfærdighedens vægt i venstre. Som en rettesnor for magtudøvelsen står forrest lovens tavler med de ti bud.

I anden halvdel af 1500-tallet sker der en skærpelse af den statslige indsats over for fattige og kriminelle. Vi har allerede set det med hensyn til fattige og tiggere, men man kunne også nævne den kriminalisering af de prostituerede, som købstædernes øvrigheder førte an i, og som staten for alvor gik ind i på Christian 4.s tid. Kongens indsats udsprang af hans forståelse af sig selv som en kristen fyrste, der var ansvarlig over for Gud for forholdene i sit rige. Men tillige kom den betydning, som samfundets ressourcer havde for 1600-tallets magtstat, til at stå centralt. Skatteopkrævning og soldaterudskrivning krævede en lydige befolkning, ligesom veluddannede og veldisciplinerede borgere i det hele taget var nødvendige for et samfunds materielle velfærd. Det er baggrunden for, at ikke bare samfundets marginalgrupper, men hele befolkningen bliver objekt for en systematisk disciplinering, således som det er tilfældet fra omkring 1615. Lad os se lidt nærmere på de tre forordninger fra 1617, der åbnede den nye fase af disciplineringsprocessen.

På denne fattigtavle fra Sankt Peders Kirke i Næstved (1633) ses en halvnøgen krøbling, der appellerer om hjælp. En ledsagende tekst fortæller, hvorfor man skal give til sin kirkebygning og til de fattige. At give til fattige medkristne belønnes af Gud: "De fattige hjælp i deres nød, så velsigner Gud dit daglige brød, thi aldrig har jeg set den forladt, som frygter Gud og gør godt".



Trolddom havde været en forbrydelse siden oldtiden. Ved reformationen var forbrydelsen gået over fra den kirkelige til den verdslige ret. Op gennem 1500-tallet var antallet af trolddomsprocesser forholdsvis beskedent, men med trolddomsforordningen fra 1617 sker en radikal ændring. I forordningen kriminaliseres, hvad vi ville kalde hvid magi, det vil sige magiske eller overtroiske handlinger, der betragtedes som gavnlige eller helbredende. Det var sådan noget som signen, manen, oplæsning af remser, fremstilling og brug af amuletter osv. Denne hvide magi bliver nu betegnet som en vederstyggelighed, der fortørner Gud i allerhøjeste grad. Derfor forkyndes det, at dersom nogen efter denne dag bruger sådanne kunster, skal de straffes med landsforvisning. De, som er deres "medvidere", det vil sige brugerne af de kloge mænds og koners magi, skal stå offentligt skrifte og bøde efter deres evne, men skal i gentagelsestilfælde dog dømmes ligesom udøverne selv. De "rette troldfolk", altså udøverne af den sorte eller skadevoldende magi, skal som hidtil dømmes til døden, men det skal også folk, der benytter sig af deres tjenester. Der er således tale om en meget omfattende skærpelse af forholdsreglerne mod trolddom, idet nu ikke blot sort, men også hvid magi kriminaliseres, og idet nu ikke blot udøverne, men også "kunderne" straffes.

1617-forordningen mod overdreven luksus ved bryllupper og begravelser indskærper tidligere forordninger herom af Christian 3., Frederik 2. og Christian 4. og sætter magt bag ved at flytte tilsynet med overholdelsen af forordningerne fra biskopperne til de kongelige lensmænd. Motiverne til statens indsats for at begrænse luksus var, at overdreven luksus stred mod den kristelige lære og også medførte anden umoral, men at den tillige var uøkonomisk og gik ud over de svage i samfundet. Reelt var det imidlertid også et forsøg på at opret-

hol
iføl
fra
niv
en
af c
At i
der
eng
tal
i k
sek
ind
me
mir
spil

ter
ger
de.
stra
bet
offe
bø
ger
har
ligt
fast
hal
og
leg
lud
bur

me:
Da
ove
rige
ville
mo
kor
bes
guc
har
udø
eks
hol
mel

froi

deris blod
 dultig brød
 den for let
 orer gott
 1633

Ved refor-
 n verdslige
 cesser for-
 1617 sker
 ville kalde
 er, der be-
 noget som
 amuletter
 ggelighed,
 at dersom
 raffes med
 : brugerne
 te og bøde
 es ligesom
 sorte eller
 en det skal
 tale om en
 ldom, idet
 let nu ikke

per og be-
 ristian 3.,
 lsynet med
 kongelige
 ksus var, at
 medførte
 id over de
 å at opret-

holde de standsmæssige skel, der naturligt burde være i et samfund ifølge den herskende ideologi. Ikke mindst var der en klar interesse fra kongemagtens side i at forhindre, at adelen kom op på et fyrsteligt niveau i sit repræsentative luksusforbrug. Det ses især, da Frederik 2. i en udførlig forordning fra 1576 fremsatte en sønderlemmende kritik af den overdådighed og pragt, der fremvistes ved adelige begravelser. At ikke blot adelen og købstædernes overklasse, men også præstestanden var med i tidens statusforbrug, ses, da Christian 4. i 1642 endnu engang udstedte en luksusforordning, denne gang om gæsternes antal og beværtningen ved bryllupper. Her nævnes, at mens de gejstlige i købstæderne må indbyde så mange de vil, men dog højst give dem seks retter mad, skal det for præsterne på landet alene være tilladt at indbyde 15 eller 16 par folk, og de må "ingen fremmed drik bruge, men dansk øl alene". Til de kristelige og sociale motiver for at formindske luksusforbruget var nu også kommet en handelspolitisk inspireret interesse i at begrænse importen af luksusvarer.

Mens ægteskabsbrud, hor, ubestrideligt var en forbrydelse, der efter reformationen endda kunne straffes med døden, havde holdningen til førægteskabeligt samvær op gennem 1500-tallet været vaklende. Selvom den gældende lovgivning indeholdt bestemmelser om straf for uægteskabeligt samvær, havde dette i vid udstrækning været betragtet som en synd, man kunne få tilgivelse for ved at skrifte den offentligt i kirken, ikke som en forbrydelse, der skulle straffes med bøder eller legemsstraffe. Det var netop på dette punkt, at forordningen om løsagtige personer fra 1617 skærpede holdningen. Hvis et par har haft uægteskabeligt seksuelt samkvem, skal de ikke bare stå offentligt skrifte, men også straffes. Hvis de ikke er villige til at gifte sig, fastsættes således, at manden skal bøde 12 rigsdaler og kvinden det halve. Dersom der er tale om gentagne forseelser, "Gud til fortørnelse og andre til forargelse", så skal manden straffes med bøder, fængsel og legemlige straffe, mens en kvinde simpelthen skal behandles som en luder: Hun skal "uden al nåde straffes til kaget", det vil sige piskes bundet til byens pæl.

Forordningerne fra 1617 fulgtes op af andre lovgivningsinitiativer, mest omfangsrig en forordning fra 1623 om sværge og helligbrøde. Da Kejserkrigens ulykker i anden halvdel af 1620'erne væltede ind over Danmark, måtte konge og biskopper imidlertid konstatere, at riget var blevet ramt af netop den guddommelige vrede, man havde villet afvende. Nye midler måtte derfor tages i anvendelse for at højne moral og livsførelse i den danske befolkning, og den 27. marts 1629 kom en omfattende forordning om kirkelig disciplin. I forordningen bestemmes, at der i hvert sogn skal skabes et råd af de bedste og mest gudfrygtige sognemænd, der som medhjælpere for præsten kan bistå ham i alt, hvad der angår det kristelige levned. De skal i fællesskab udøve kirketugt, det vil sige gribe ind over for synder og laster som for eksempel forsømmelse af prædikenen, misbrug af helligdagene, afhold fra sakramentyndelse, sværge og banden, ufordragelighed mellem ægtefolk og meget andet.

Baggrunden for forordningen om kirketugt fra 1629 er den bodsfromhed, der stærkere og stærkere kom til at tegne ikke blot den dan-



I Christian 4.s bedekammer i Frederiksborg Slotskirke hang indtil slotsbranden 1859 et billede af kongen knælende i bøn foran Kristus på korset. Kongen er klædt i en bodsklædning, der mest af alt minder om den fattige krøbling på fattigtavlen i Næstved. Dette er religion uden magtsymboler. Maleri af Heinrich Hansen forestillende Christian 4.s bedekammer i Frederiksborg slotskirke, fra 1850'erne.

ske kirke, men også Christian 4. personligt som følge af Kejserkrigens ulykker. Forordningen var formodentlig delvis inspireret fra forholdene i de calviniske kirker, man ellers havde travlt med at tage afstand fra i læremæssig henseende. Kirkehistorikeren Bjørn Kornerup har set forordningen som et udtryk for "den gamle lutherske statskirkes jerngreb om det enkelte menneskes liv og levned". Lige så vigtigt er dog at understrege, hvorledes forordningen igennem medhjælperinstitutionen involverer repræsentanter for menigheden selv i kirketugtsudøvelsen. Det kan ses som udtryk for, at statens og kirkens disciplineringsprojekt nu havde gjort så store fremskridt, at det var muligt at inddrage dele af befolkningen i projektet. I fuldt omfang lykkedes det næppe at ændre på landbefolkningens traditionelle levevis og gøre op med dens middelalderlige forestillingsverden af magisk-religiøs art. Der kan dog ikke være tvivl om, at der også, når det drejer sig om skabelsen af et moderne samfund med loyale og veldisciplinerede undersåtter, i løbet af den konfessionelle epoke blev lagt et solidt fundament, som den enevældige stat siden hen kunne bygge videre på.

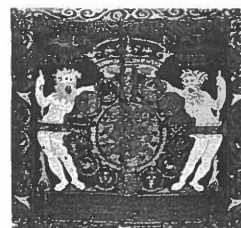
Regna firmat pietas

En lille måneds tid efter at have udstedt forordningen om at slå de sovende i kirkerne på hovedet med kæppe lovgav Christian 4. igen om kirkelige forhold. Ved en forordning af 20. maj 1645 befalede han, at

præsterne skulle føre kirkebøger, hvori de med dato registrerede, "hvor mange udi deres sogne fødes, hvem der til fadder står, og hvor mange årligen tilsammen vies og dør". Begge forordninger har den samme konkrete kontekst. Under den igangværende krig med Sverige var hele den jyske halvø blevet besat, og der var alvorlig frygt for et svensk angreb på Skåne. Efter at man fra kirkeligt hold i flere år havde arbejdet med at indføre en protokollering af sognepræsternes kirkelige handlinger, blev kongen nu pludselig klar over det vigtige i at have kontrol med befolkningens størrelse, civilstand og ikke mindst alder. Det var derfor, at han omtrent i samme åndedrag pålagde sognepræsterne dels at skrive befolkningen i mandtal med henblik på udskrivelsen af en stor hovedskat, som pålignedes alle over 15 år, dels at begynde at føre kirkebøger. Kirkebogsforordningen var således et led i bestræbelserne for at rejse penge til krigen igennem beskatning, et forsøg, som præsterne meget karakteristisk spillede en central rolle i. Tilsvarende repræsenterede forordningen om de lange kæppe, som historikeren Troels Dahlerup har formuleret det, et forsøg på en moralsk styrkelse af "den indre front" under krigen.

Men også i et større perspektiv har de to forordninger fra 1645 samme kontekst. De er begge typiske udtryk for den konfessionalisering af stat og samfund, der prægede Danmark i godt et århundrede efter reformationens indførelse. "Kæppeforordningen" er et eksempel på den disciplinering af samfundet, der er et så vigtigt led i konfessionaliseringen, og som kirke og stat går sammen om at gennemføre. Kirkebogsforordningen er udtryk for den nye moderne stats interesser i at kontrollere og styre sine undersåtter, ikke mindst med henblik på beskatning og soldaterudskrivning, og på hvorledes den bruger sognepræsterne til det. I begge tilfælde er baggrunden den statslige overtagelse af hele det kirkelige embedsapparat, som var sket ved reformationens nyordning af kirken.

Konfessionaliseringen er et udtryk, moderne historikere har anvendt om den proces, hvorunder opbygningen af en moderne stat fik afgørende støtte igennem den tætte alliance mellem kirke og stat, der etableredes ved reformationen. Christian 4. kendte ikke udtrykket, men han var fuldstændig bevidst om dets saglige indhold. Det viste han ved som sit valgsprog at tage den latinske sentens *regna firmat pietas*, "fromhed styrker rigerne". På nudansk ville det hedde "religion styrker staten".



På dette hyndebetræk fra 1623 ses Christian 4.s valgsprog. De riger, som fromheden styrker, er illustreret ved kransen af små våbener for de forskellige rigsdelen, Norge, Slesvig, Holsten osv., omkring det store rigsvåben for det danske kongerige. I bogstavelig forstand er det religiøse vævet ind i det magtmæssige.